

Af samme forfatter:

Tre skridt fra livet, roman, 1984

*Middelalderens naturfilosofi. Naturen i filosofi,
digtning og videnskab 1100-1250*, 1993;
revideret og udvidet 3. udgave, 2009

*Naturens lys. Vestens naturfilosofi i
højmiddelalder og renæssance 1250-1600*,
1998; 2. oplag 2001

Den kristne mystik – fra middelalderens verden,
2. udgave 1999

Den dobbelte arv, 2005

Sammen med Ole Jorn:

*Giordano Bruno: Om årsagen, princippet
og enheden*, 2000

Aksel Haaning

ANTIKRIST

Problemet om det onde
Et essay om fjendebilleder

Forlaget Vandkunsten

Indholdsfortegnelse

FORORD 9

DUALISMETANKENS RØDDER

I ANTIKKEN OG HOS KIRKEFÆDRENE 13

Forhistorie 20

Zarathustra 24

De to principper i oldkirkelige skrifter 29

Manikæerne 34

Dualisme i den kirkelige tradition 37

Læren om det onde som *privatio boni* 43

Historiografisk betragtning 56

BOGOMILERNE 59

Bogomilerne – historie og nutid 59

Kilderne 65

Bogomilernes teologi 67

Interrogatio Iohannis 72

Udviklingen i Vest 79

Anselm af Canterbury 83

KATHARERNE 93

Katharernes lære 98

Katharernes teologi og metafysik – kilderne 102

Bogen om de to principper 108

Gud mod Gud 112

Skabelsen 118

Kompendium og resumé 121

DOMMENS DAG – I NÜRNBERG 127

Mejslet i granit 127

Jødernes rolle. Jøderne og det 4. Laterankoncil 1215 128

Kristendommens fjender: Vantro, kættere, jøder 132

Djævelens børn 136

Om jøderne og deres løgne: Forsvar for Luther 141

En kristen visionær 147

EFTERSKRIFT: FORTID OG FREMTID 157

LITTERATUR 167

REGISTER 173

“... Do you know what they say ...
they say it's all good,
it's aaaaall good, yeah ...
all good ...”

*Bob Dylan, Together through life, # 10
Columbia Record, 2009*

“‘It's all good’ is a terrific song. You use that common catch phrase as a hook and describe a world that gets darker and more miserable with every verse – it's kind of funny and kind of scary. How did that song get started?

Probably from hearing the phrase one too many times.”

Bob Dylan, Interview med Bill Flanagan, 2009

Forord

Denne bogs tilblivelse er kort fortalt følgende: I 2005 udkom *Den dobbelte arv* på det daværende C.A. Reitzels Forlag fortrinsvis med artikler om natur og spiritualitet, kristendom og historie, og yderligere en række kronikker fra Højskolebladet og Dagbladene Politiken og Information. Bogen er helt udsolgt og vil ikke blive genoptrykt, men bag den gemte sig afhandlingen “Antikrist: Problemet om det onde” i en foreløbig version. En enkelt anmelder gjorde i *Grafen – blad om bøger* (“Europas kulturarv”, nr. 3, 2005) opmærksom på, at afhandlingen burde frem i lyset og udgives som selvstændig bog. Den mulighed er det nu lykkedes at realisere samtidig med den endelige og udvidede 3. udgave af *Middelalderens naturfilosofi*, hvor man kan finde betydelig mere solskin og livsglæde end den mørkets realitet, der er emnet her.

Jeg har skrevet afhandlingen igennem igen, udvidet og suppleret en hel del; det sidste kapitel er stadig det mest afsøgende, og samtidig det, hvis indhold nok vil overraske de fleste. Når emner er det onde – eller rettere: menneskelige forestillinger om det onde – er vi ved et af både filosofiens og religionernes vanskeligste emner, som det er mest bekvemt at overlade til andre. Men også i spørgsmål om religiøse begreber, forestillinger og motiver har forskningen et ord at skulle have sagt, og jeg har derfor været ret omhyggelig med note- og kildehenvisninger efter almindelig videnskabelig standard. Langt de fleste analyser er foretaget af andre end mig selv, og noterne vidner åbenlyst om de mange forskere, hvis arbejde jeg er inspireret af.

Bogen har en forhistorie, som også er en del af min egen, og som jeg vil tillade mig kort at skitsere her. Tidligt i 1980'erne – jeg var selv kun i begyndelsen af 20'erne – følte jeg en trang til

at begynde at studere den vestlige kulturs åndelige traditioner og de historiske rødder, måske i en slags protest mod den foregående generation i 1960'erne og 1970'erne, der havde dyrket interessen for Østens filosofiske mystik og åndelighed så meget. Arbejdet kom efterhånden i faste rammer med studiet af middelalderens latin på Københavns Universitet, altså den europæiske latin mellem ca. år 200 og 1700, de 1500 år som udgør en betydelig del af den europæiske spiritualitet, filosofi og videnskab, religion og historie. Midt i punktiden, som jeg på en måde følte mig knyttet til i de tidligste år af 80'erne, gik det op for mig, at man med studiet af middelalderens sprog kunne få adgang til den *vestlige* spiritualitet og den næsten glemte tankeverden, der samtidig var så åbenlyst relevant og nærværende; langt mere end antikken og oldtiden, forekom det mig, som skolefagene traditionelt holder fast ved som bevaringsværdige og som alment dannende. Det var min del af punkoprøret, mit opgør med vanetænkning – jeg ville også folde drømmens faner ud, som digteren Michael Strunge (1958-1985) på én gang poetisk og provokerende udtrykte det.¹ Men alt det holdt jeg dengang mere eller mindre hemmeligt, jeg var sky og havde svært ved at redegøre for, hvad det gik ud på, som med alt hvad der rørte sig i mig. Vestens åndelige rødder. At indlede et studie af swahili eller tibetansk ville være lettere at forklare! Og nu, kun femogtyve år senere, kunne man i alvor og i fuld of-fentlighed foreslå europæisk latin som grundfag i folkeskolen eller gymnasieskolen; europæisk dannelse, selvforståelse og værdigrundlag, fornyet tolkning og tilegnelse af pietismen, oplysningstanken, den kristne spiritualitets historie og aktualitet; meget af det, der efterlyses og beklages som en mangelvare i dag. Men i det politiske liv – og det gælder alle partier og fløj-dannelser – vil man hellere anvende historien som retorik end som tilskyndelse til egentlige studier, og det arbejde, det nu engang er at lære sprog, er ikke rigtig på mode blandt studerende, der tilmed fra alle kanter opfordres til, at studier er noget, man bør gennemføre hurtigst muligt. Og hvorfor studere

et sprog, hvor man ikke kan tale med nogen – bortset fra støvede bøger og vanskelige håndskrifter? Fordi man kommer i dialog med historien, og det er også at komme i dialog med sig selv og vores fælles samtid. Historien – også den mentale – er ikke kun en fjern fortid, en fjern genstand eller et interessant kulturhistorisk objekt; historien er levende og aktiv her og nu midt iblandt os. Hver detalje i vores tanker og adfærd, i religion og videnskab, i vores idealer og normer både individuelt og i fællesskab, har en historisk dimension, som vi må forholde os kritisk og konstruktivt til. De mange tekster fra denne rige og i virkeligheden kolossalt omfattende arv, som den europæiske idéhistorie er, skal ikke læses som åbenbaringer, de skal studeres og tilegnes for det, de er, nemlig betydningsfulde realhistoriske og mentalhistoriske tekster, der udtrykker deres egen tid, kristen såvel som ikke-kristen, og samtidig på en måde taler til os; derfor gælder det om at få teksterne i tale, at komme i dialog med historien. Det handler ikke kun om spiritualitet og tabte åndelige værdier eller "Europas glemte sjæl", som dagbladet Information efterlyste i en serie for få år siden. Det handler også om mørke og selvransagelse, og det var midt i arbejdet med de spirituelle kristne, latinske tekster, at jeg stødte på de mest horrible fjendebilleder, verden har set.

Derfor hører det med til bogens forhistorie, at de første tre kapitler er blandt noget af det allerførste, jeg har skrevet – fagligt i hvert fald; en slags svendeproeve, efter tre-fire års studier og de tidligste år med romaner og noveller. Det begyndte som en reaktion på kapitel V af C.G. Jungs *Aion* (1951); en bog, jeg dengang slet ikke havde forudsætninger for at læse eller forstå, men som jeg stadig betragter som et af de dybeste værker, der er skrevet i det 20. århundrede. Jeg måtte forlade emnet og forsøgte i stedet for at skrive en tematisk og historisk redegørelse. I tyve år har dette maskinskrevne manuskript ligget i skuffen mest som en påmindelse om en fjern fortid, for slet ikke så længe siden, hvor vi stadig skrev på skrivemaskine!

I slutningen af 1980'erne, mens jeg stadig studerede middelalderlatin, havde jeg en overgang kontakt med Jes P. Asmusen (1928-2002), professor i iransk filologi ved Københavns Universitet, en helt enestående kapacitet og personlighed, som jeg så op til som et forbillede på linje med professor Søren Gi-

¹ *Vi folder drømmens faner ud*, København 1981; jf. min erindringskitse "Den vrængende længsel", i *En bog om Michael Strunge*. Redigeret af Anne-Marie Mai og Jørgen Aabenhus, 2008, s. 32-50.

versen (1928-2009), Aarhus Universitet. Jeg beundrede dem begge, og det gør jeg stadig, for deres oversættelser til dansk af oldtidens religiøse tekster. For samtidig med et imponerende og internationalt akademisk arbejde har de begge en ambition om også at formidle og oversætte historiske og til dels fremmedartede tekster til dansk. Uden denne personlige motivation hos enkeltpersoner og hos forskere, der i dag har så travlt med den påtvungne internationalisering, udkommer den slags oversættelser ikke. Forskere i den kategori og af den kapacitet genererer universiteterne ikke længere, i hvert fald ikke de filosofiske institutter. Asmussens oversættelse fra syrisk af blandt andet manikæiske tekster havde især gjort et stort indtryk på mig, og han læste det oprindelige, maskinskrevne manuskript (altså kladden til det, der nu udgør de første tre kapitler) og foreslog, at jeg skulle have arbejdet oversat til engelsk og prøve at få det trykt i et internationalt tidsskrift. Hans tillid og venlige opmuntring var en lise på det tidspunkt, men ærlig talt syntes jeg ikke, heller ikke dengang, at arbejdet rigtigt egnede sig til det forum, og jeg lod manuskriptet blive i skuffen uden rigtig at vide, hvad jeg skulle stille op med det. Tilskyndet af nutidens begivenheder, den stigende europæiske selvretfærdighed og den truende polarisering mellem forskellige kulturtraditioner har jeg fundet det frem og skrevet det sammen på ny i håb om, at arbejdet kan anspore andre til grundigere studier eller i det mindste til almen selvansagelse.

Vordingborg, september 2009
A.H.

Dualismetankens rødder i antikken og hos kirkefædrene

Dette kapitel er et forsøg på at følge de væsentlige træk ved den universelle forestilling, at verden som helhed består af – og styres af – to sidestillede, fundamentale grundprincipper og det ledsagende tankesæt, at mennesket må forstå verden og indrette sin egen eksistens efter dette forhold. Man kunne lidt mere leksikalsk tale om “læren om to kosmologiske principper” og dertil benytte et begreb fra den rumænsk-amerikanske religionshistoriker Mircea Eliade (1907-1986), nemlig en “religiøs idé”. Denne adskiller sig fra den gængse idéhistorie ved mere direkte at gribe ind i de religiøse forestillinger uden på nogen måde at være isoleret til en bestemt trosretning eller underlagt en bestemt eller nærmere defineret dogmatik; det vil sige, at der er tale om religion som menneskeligt fænomen. Denne definition implicerer en nøjere bestemt videnskabelig tilgang til begrebet “det hellige” og til “det religiøse menneske”, *homo religiosus*, som Eliade definerer på følgende måde:

Det hellige er et element i bevidsthedens struktur og ikke et stadium i denne bevidstheds historie. *At leve som menneskeligt væsen* var allerede i de ældste kulturer i sig selv en *religiøs handling*, for seksuallivet, arbejdet og det at få føden havde sakramental betydning. Med andre ord: at være – eller rettere at blive et *menneske* er ensbetydende med at være “religiøs”.²

Denne definition er ledsaget af en komparativ metode, som Eliade skitserer i samme forbindelse. Han siger:

² *De religiøse ideers historie*, bd. 1-4, København 1983-91; fra indledningen i bd. 1, s. 13-15; forfatterens kursivering.